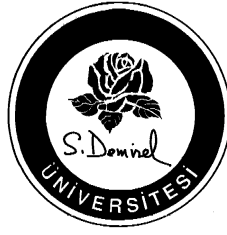

ISSN 1300-9672

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Review of the Faculty of Divinity
University of Süleyman Demirel

H a k e m l i D e r g i

Yıl (Year): 2003/2

Sayı (Number): 11

Derginin Sahibi (Owner of the Journal)

Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU (Dekan)

Derginin Editörü (Editor of the Journal)

Doç. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Fakülte Yayın Kurulu (Faculty Editorial Board)

Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU

Prof. Dr. İsmail YAKIT

Prof. Dr. M. Orhan ÜNER

Prof. Dr. Talat SAKALLI

Doç. Dr. M. Saffet SARIKAYA

Doç. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Doç. Dr. Kemal SÖZEN

Yrd. Doç. Dr. Talip TÜRÇAN

Yrd. Doç. Dr. Ahmet YILDIRIM

Dizgi (Composition)

SDÜ İlahiyat Fakültesi

Kapak (Covering)

SDÜ Basın ve Halkla İlişkiler

Baskı (Pirinting)

Ali ÇOLAK

SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi hakemli bir dergidir ve yılda iki defa yayımlanır. Dergi, *MLA Directory of Periodicals* ile *MLA Master List of Periodicals'a* kayıtlı olup, *MLA International Bibliography* adlı uluslararası indeks tarafından taranmaktadır.

Dergide yayınlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

©İlahiyat Fakültesi Isparta-2004

İsteme Adresi (Communication Adress)

SDÜ İlahiyat Fakültesi 32260 ISPARTA

Tlf: 0 246 237 10 61 Fax: 0 246 237 10 58

AVRUPA VE İSLAM: BİR BİLİMİN TARİHİ¹

Yazan: Gerhard ENDRESS

Çeviren: Doç. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY²

ÖZET

Bu çeviri Şarkiyatçılığın Avrupa’da doğuşu, tarihi gelişimi ve İslam araştırmalarına yaptığı katkılar ve bazı özelliklerini ele almaktadır. Şarkiyatçılık terimi, Batı’da gerek İslamiyet gerekse Doğu ve müslüman toplumlar hakkında yapılan araştırma ve çalışmalar için kullanılmakta ve bir disiplin olarak kabul edilmektedir. Ortaçağ Avrupasında Hz. Muhammed ve İslamiyet hakkında yapılan çalışmalarda genellikle önyargı hakimken, Aydınlanma çağı ile birlikte daha az önyargı ve bilimsellik görülür.

Anahtar Kelimeler: İslam, Avrupa, Şarkiyatçılık, Oryantalizm.

ABSTRACT

Europe and Islam: The History of a Science

This translation deals with the birth of Orientalism in the West and its historical development, some of its aspects and its contributions to the Islamic studies. The word of Orientalism is used in the West for the researches and studies concerning with both Islamic religion and the eastern and Muslim societies. The studies undertaken during the middle ages of Europe has generally pejorative aspect, while those of the Enlightening period is more scientific and less bias

¹. Şarkiyatçılığın Batı’daki tarihi gelişimini konu alan bu çeviri, Gerhard Endress’in *An Introduction to Islam*, trans: Carole Hillenbrand (The University Press, Edinburg, 1988) adlı kitabının 5-21. sayfaları arasındaki “Europe and Islam: The History of a Science” bölümünün tercümesidir.

². Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Öğretim Üyesi.

Key Words: Islam, Europe, Orientalism

“Şarkiyatçılığın tarihinde insan anlayışının kavrayamayacağı birçok harika şeyler vardır. Hz. Muhammed gibi fakir ve hakir görülen bir insan, dindarlığı ve diğer vasıfları sebebiyle öyle bir güç elde etmiştir ki, meskun dünyanın büyük bir kısmı tarafından Tanrı’nın kendisinden sonra en fazla saygı duyulan insanı olmuştur. Bu harika bir şey değil midir ? Aynı insan, hiçbir güç kullanmadan vahşi ve inatçı insanları ehlileştirmiş ve onlara ahlaki değerler vererek eğitmiştir. O, bir süpürge gibi Doğu’dan Hristiyanlığı silip süpüren bir din kurmuştur; onun getirdiği din en küçük bir başlangıçtan sonra Roma İmparatorluğu’nun üç asırdır egemenliği altına alamadığı birçok bölgeyi yarım asır içinde alarak bir imparatorluk meydana getirmiştir. Bizans ve Pers gibi iki büyük imparatorluğu yenmiş ve ilkini bozguna uğratarak silkelirken, ikincisini de tamamen ortadan kaldırmıştır. Tüm bunlar, söyleyebilirim ki, yüksek bir irade olmaksızın meydana gelemez ve kendi dinimize karşı sevgi ve saygıyla dolu olan bizim ruhumuzun derinliklerine yerleşmiştir, yani bu, korku ve acı veren bir duygudur... Kısacası, Tanrı ve kutsal şeyler hakkında, dinlerin tarihi veya kabile ve milletlerin gelenekleri, hukukları ve kuralları, onların hükümet biçimleri, milletlerin inançlarıyla ilgili farklı çalışmaları öğrenmeye çalışan birisi, veya zamanla yeryüzünün şeklini ve şehirlerin yükselişini ve düşüşlerini gözlemlemek istese, İslam tarihinde meşgul olacağı ve kendisini tatmin edebileceği yeterli ve bol miktarda araştırma alanı bulabilecektir. Edebi tarihe önem veren her hangi birisi, bizim Avrupa’nın sanki cahilliğin ve barbarlığın karanlık gecelerinde gizlendiği bir zamanda, Doğu’daki birçok insanın edebiyatın tüm alanlarında nasıl gezinti yaptıklarına şaşacaktır ve onlardan her birinin kültürel gelişmeye ne kadar çok katkılar yaptığını memnuniyetle kabul edecektir. Bu tür şeyleri çalışan bir kimse, insan aklının en değerli ve detaylı faaliyetlerinin birisine ve ruhun en uyumlu kavrayışına sahiptir”.³

İşte Johann Jacop Reiske, 1747 yılında İslam tarihinin ve onun Arapça kaynaklarının araştırmasını bu ifadelerle tasvir etmiştir. Johann Fuck’e göre Arap araştırmaları, rüştünü ancak Reiske

³ Johann Jacop Reiske, “Prodidagmata ad Hagji Chalifae Librum memorialem rerum a Muhammedanis gestarum exhibentia introductionem generalem in historiam sic dictam orientalem”, (1747’de kaleme alınmıştır), J. B. Koehler, *Abulfedae tabulae Syriae*, Leipzig 1766; ikinci baskı:1786, s.239-240.

vasıtasıyla ispatlayabilmiştir.⁴ Avrupa’da aydınlanma döneminin başlamasıyla birlikte İslam ülkelerinin tarihine ve kültürüne daha az önyargılı yaklaşılmaya başlandı. Ortaçağ Avrupası için İslamiyet bir “heresi”, yani bir sapıklık; Hz. Muhammed de Hz. İbrahim’in dinini yenilediğini söyleyen ve Hristiyan ve Yahudi sapıklar tarafından etkilenen yalancı bir peygamber olarak görülmekteydi. Sadece birkaç ilim adamı daha düşünceli yargılarda bulunmuşlardı. Hristiyanlık ve İslamiyet arasındaki gizli rekabet ve mücadele, asırlardır karşılıklı tehdit ve askeri çatışmalarla şekillenmiştir. Müslüman Araplar hızlı ve başa çıkılamayacak bir şekilde İran Sasani İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu’nun hakimiyeti altındaki bölgeleri ve Anadolu, Suriye, Mısır’daki Hristiyan bölgeleri fethetmişler ve Sicilya’daki Bizans deniz gücünü bertaraf etmişlerdi. Kuzey Afrika’yı aldıktan sonra İspanya’yı da fethetmişler ve Charles Martel’in gayretlerine rağmen (732) uzun süre Avrupa’nın merkezi bölgelerini tehdit altında bulundurmuşlardır. Bu olaylar hala daha sonraki bazı gözlemcilere bile endişe ve acı hisleri vermektedir; tarafsız ve önyargısız bir hüküm vermekten alı koymaktadır. Hatta, Hz. Muhammed ile ilgili XIX. Yüzyıl biyografi eserlerinde önyargı ve polemik ruhu içeren ifadeler sezilmekte, Hz. Muhammed’i “kurnaz ve yalnız kendi çıkarını gözetten bir siyasetçi” olarak tanımlamakta, Kuran-ı Kerim’i de “Yahudi ve Hristiyan geleneklerinden alınan garip ve acayip parçalardan meydana gelen bir kitap” olarak görmekteydiler.

1. Din Savaşları Bağlamında İlk İslam Araştırmaları

Haçlı seferleri Frankların (Avrupalıların) üstün bir kültürle karşılaşmalarına vesile oldu. İspanya ve Sicilya’daki müslümanlarla temas, Hristiyan Avrupa’nın Arapça eserler vasıtasıyla eski dünyanın ilmi mirasına ulaşma imkanı sağladı. XI. Yüzyılın sonundan itibaren yapılmaya başlanılan tercümeler, fen, tıp ve felsefe alanlarındaki çalışmalara zenginlik kattı. Ancak, İslamiyet’in ve İslam tarihinin derin bir şekilde çalışılması ve anlaşılması, bu gelişmelerle beraber yürümedi. Haçlıların 1144’deki Urfa’yı (Edessa), 1187’de de Kudüs’ü Selahaddin Eyyubi’ye terketmeleri ve kesin olarak yenilmeleri, neticede kilise adamlarını yeni bir uyanışa ve müslümanlarla uğraşmanın manevi silah gerektirdiğini, özellikle Kuran hakkında tam bir bilgiye sahip olmayı zorunlu kıldığı kanısına vardılar. İspanya’da İslamiyet ve Hristiyanlık arasındaki çatışmaya ve İspanya’nın tekrar

⁴ Johann Fück, *Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 1955, s. 108.

Hristiyanlar tarafından fethine şahit olan Manastır Baş Rahibi Cluny'li Peter (Aziz Peter), 1143 yılında Kuran'ın ilk Latince tercümesinin yapılmasını Ketton'lu Robert'a havale etti. Ayrıca o, o dönemde Toledo'da mevcut Hz. Muhammed ve İslamiyet ile ilgili bazı Hristiyan Arapların polemik ve savunmacı yazılarını ve eserlerinin tercüme edilmesini emretti. Yaptığı tercümeleri Clairvaux'lu Bernard'a gönderdi ve "müslümanların hurafe mezhebini" ifade ve akıl gücüyle karşı koymak için *Liber contra Sectam sive Haeresim Saracenorum* adlı eserini yazdı. XIII. Yüzyıl Dominikan ve Fransiskan misyonerler bu örneği takip ettiler; misyonerlerin dil öğrenmeleri için yapılan çağrılar, ilk meyvelerini özellikle Lull'lu Raymond ile – ki onun dini fanatizmi 1316 yılında Tunus'ta hayatını kaybetmesine sebep olmuştur – vermiştir. Aynı zamanda birçok hataları düzelten normal bir polemik yaratıcı eser, Bağdat'ta 1290 yılı civarında Araplar'ın dili ve tarihi hakkında araştırmalar yapan Florentine Ricoldo da Monte Croce'nin *Propugnaculum* adlı eseridir. (Martin Luther 1542 yılında bu eseri Almanca'ya tercüme etmiştir). Fakat onların İslam hakkındaki bilgi kaynakları çok azdı. XVII. Yüzyıla kadar Ketton'lu Robert'ın Kuran tercümesi, Avrupa dillerine yapılan diğer tercümelere kaynaklık teşkil etti. Bu tercüme, ancak 1698'de İtalyan Ludovico Marracci'nin tercümesiyle biraz geliştirildi ve eskisinin yerine geçti.

Balkanlar'ın ve Anadolu'nun XV. yüzyılda Osmanlılar tarafından fethi, Avrupa ve Hristiyanlık için yeni bir tehlikeyi beraberinde getirdi. Konstantiniyye (İstanbul) 1453'te düşmüştü. Fakat o dönemde bile Peter ve Ricoldo tarafından toplanan bilgiler, polemik yaratıcı literatürün yeniden ortaya çıkmasıyla kullanılan temel kaynakları teşkil etmekteydi. Geleceğin Papası II. Pius olan Enea Silvio Piccolomini, o dönemdeki mevcut krizin etkisi altında Cusa'lı Kardinal Nicholas'a şu şekilde yazmıştı: "O kadar kan aktı ki, kandan oluşan dereler şehrin ortasından akıp gitti. Böylece, Constantine tarafından kurulan asil şehir kafirlerin eline düştü... Türklerin çılgınlığı neticesinde imparatorluk şehrinde ne olup bittiğini bilmiyorum; fakat tahmin etmek gayet kolaydır. Bizim dinimize düşman bir millet, kutsal veya temiz olan herhangi bir şeyden bir eser bırakmayacaktır." (R. Wolkan, c.III, I. Vienna 1918, s.207). O, Hristiyanlara birleşik ve kararlı bir saldırıda bulunmaları çağrısında bulunmuştu. Cusa'lı büyük adamın cevabı saygıyı gerektirmeliydi: 1461'de yazdığı *Cribratio Alkorani*, tam ve keskin bir polemik değildi. Fakat Kuran-ı, Hz. İsa'ya gönderilen İncil'in bakış açısına göre değerlendirmek niyetiyle ve onda da eğer daha fazla delil gerekirse gerçekten İncil'in de hak olduğunu teyit eden malzemenin olduğunu göstermek niyetiyle yazmıştır. Tüm dinlerin, bir dinin nihai

gerçeğinde ortak yönlerinin olduğu gerçeğini ifade etmek üzere yazılmıştır.⁵

İspanya'daki müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki temaslar Hristiyan fethinden sonra da devam etti. 1492'de son müslüman Arap hükümdarı Granada'yı terk etmek zorunda kaldı. Fakat müslümanlar İber Yarımadası'nda önemli bir azınlık olarak uzun süre kaldılar. Gerek adı kötüye çıkmış Engizisyon mahkemeleri gerekse misyonerlik faaliyetlerine yardımcı olması için yapılan Arapça ile ilgili ciddi çalışmalar, bu rizikolu birlikteliğin sonuçlarıydı. Bunun yanı sıra Roma Kilisesi ile Ortadoğu Hristiyanları arasındaki temaslar da bu tür çalışmaların yapılmasını teşvik etti. Bu esas itibariyle Doğu kiliseleriyle birliği sağlamak ve buralarda (Doğu'da) misyoner faaliyetlerini desteklemek amacına yönelikti. Papalığın Doğu kiliseleriyle birliği sağlama yönündeki gayretleri, Kardinal Fernando dei Medici tarafından bir matbaa makinesi kurulmasına temel teşkil etti ve 1586'dan 1610 yılına kadar ilk defa önemli Arapça eserler güzel Arap harfleriyle basıldı. Bunlar arasında sadece Arap asıllı Hristiyan papazların kullanması için hazırlanan Hristiyanlıkla ilgili ilahiyat sahasındaki eserler değil, aynı zamanda eğitim ve öğretime yönelik gramer ve dilbilgisi kitapları, İdrisi'nin coğrafyasından bazı bölümler vardı. Bu sonuncusu, Aydınlanma ruhunun ortaya çıkmasında ve alakanın olduğunu gösteren işaretler idi. Daha sonra Fransa, Hollanda ve Almanya'da takip edilecek olan bir model atılmış oldu.

2. Çatışmadan Birlikteliğe Doğru.

Eski çağlardan beri İslam toprakları Avrupa ticareti için Hindistan ve Uzakdoğu'ya giden yolda istasyonlar konumunda idi. Ancak, bu yol XIII. Yüzyıldan sonra önemini büyük ölçüde yitirmişti. Çünkü Moğollarla kurulan temas neticesinde Rusya ve Orta Asya üzerinden alternatif bir yol daha açılmıştı. Amerika ve Hindistan'a giden yeni denizyolunun keşfi, İslamî Doğunun ticaretteki önemini tamamen kaybolmasına sebep oldu. Ancak, kısa bir süre sonra Avrupa hükümetleri kendilerini İslam dünyasıyla yeni ve tamamen farklı bir ilişkiye girmek zorunda kaldılar. I. Sultan Selim'in hükümdarlığı (1512-1520) zamanında Osmanlılar Yakındoğu'nun yeni gücü olarak ortaya çıktılar ve hedefi Sultan Süleyman döneminde de Balkanları tehdit etmeye başladılar. 1529 yılında Türkler ilk defa Viyana önlerine

⁵ *Cribratio Alkorani*, prologue [giriş], n.10, 1-3, ed. L. Hagemann, Nicolai de Cusa Opera Omnia, Vol. VIII, Hamburgi 1985, s.11.

kadar ulařtılar. Aynı yılda V. Charles, Osmanlılar'a karřı İsfahan'daki Safevi řahı ile bir ittifak kurmak dūřıncesiyle İran'a diplomatik heyet gōnderdi. Ancak, daha bařarılı olanı rakibi Fransalı I. Franęois'ın Tūrklarla yapmıř olduęu gōrūřmeler idi. Bu gōrūřmeler hem siyasi hem de ekonomik alanlarda meyvelerini verdi. 1543 yılında Fransa Kralı İstanbul'a ilim adamı Guillaume Postel adında birini elęi olarak tayin etti. Bu kiři ũlkesine dōnūřında Doęudaki Arapęa elyazmaları satın alarak dōndū ve klasik Arap diliyle ilgili ilk gramer kitabını yazdı ve "Tūrklarin Cumhuriyeti" adıyla idealize edilmiř bir eser meydana getirdi. Őğrencisi Joseph Scaligar (1540-1609) 1583 yılında yazdıęı *De Emendatione Temporum* adlı önemli eserinde de o dōnemde mevcut olan tūm kaynakları, hatta řarkiyat (Doęu) kaynaklarını da kullanarak tarihin mūkemmel bir kronolojisini meydana getirdi ve İslāmī [Hicri] takvimi de gōsterdi. Ayrıca, Heidelberg'teki Electer of the Palatinate Kūtūphanesi'ne ulařan Postel'in el yazmaları Almanya ve Hollanda'daki Arap ve İslam arařtırmalarını zenginleřtirdi. Hollanda kısa bir sūre sonra bařı çekmeye bařladı. Ticaretęi bir milletin kozmopolit atmosferi ve önemli ilim adamlarının enerjisi buna katkıda bulunmuřtu. Thomas Erpenius (1584-1624) Ebu'l-Fidā'nın coęrafyası ve Mirhuand'ın Farsęa kronięi üzerinde çalıřtı; Taberi tarihinin Tūrķęe tercūmesine sahipti ve bōylece ilk dōnem İslam tarihinin temel kaynaklarına sahip olarak ve Kıptī el-Makīn'in dūnya kronolojisinin Latince tercūmesiyle ilk defa bařlangıcından Haçlılar dōnemine kadar İslam tarihinin bir deęerlendirmesini yapma imkanı buldu. Bu, Őyle bir deęerlendirme idi ki, sahih İslāmī kaynaklara dayanmaktaydı. Leiden'deki Arapęa kūrřsünde Erpenius'un halefi olan Őğrencisi Jacobus Golius'un (1596-1667) yazdıęı Arapęa-Latince sōzlūk de Arap çalıřmaları ięin temel kaynaklardan biri olarak hemen hemen 200 yıl geęerlilięini korudu. Ayrıca o, Doęu'dan deęerli el yazmaları Leiden'e getirmiřti. 1609 yılı civarında Golius'un Őğrencisi Levinus Warner de – ki bu Osmanlıların bařkenti İstanbul'da Hollanda Devleti'ni temsil ediyordu – Leiden'deki kūtūphaneye binlerce el yazma eser devretti ve daha sonra da Leiden řehri de Avrupa'da Arap arařtırmalarının Mekkesi, yani ana merkezi oldu. Bugūne kadar, ilk dōnemlere ait Arapęa el yazmalarıyla zengin olan bu merkez, sahasında dūnyada eřsiz bir yere sahiptir. Bu merkez ayarında Avrupa'da sadece Escorial'in ve Vatikan'ın eski eserleri (Bunlar sadece XVIII. Asırda ilk defa tanımlanmaya bařlandı) ile Paris'teki Bibliotheque Royale'deki (bugūnkū Bibliotheque Nationale) koleksiyon bulunmaktadır. Ancak, Paris'teki bu koleksiyon bugūnkū durumuna sadece Londra ve Berlin'deki idarecilerin, ilim adamlarının ve seyyahların Doęu'ya ait el yazmalarıyla ilgili kūtūphanelerin kurulmasına yardım ettikleri

zaman ulaşabildi. Doğu'nun baş şehirlerinde daha az nispetteki büyük koleksiyonlar sadece XX. Yüzyılda ilim dünyasına açılmaya başladı.

Araştırmacılar ve maceraperestler, yazdıkları seyahat hatıraları ve eserleri vasıtasıyla İslam dünyasının örf ve adetlerini, kültürünü ve dinini Avrupa'ya tanıttılar. Ardından da bunları diplomatlar ve tüccarlar – ki bunlar ipek ve değerli taşlar aramak gayesiyle İran'a seyahatlerde bulunuyorlardı – takip ettiler. Romalı Pietro della Valle Mısır ve Suriye'yi baştan başa dolaştı ve uzun yıllar (1619-1629) İran'da kaldı ve Safevi Krallığı'nın durumunu tasvir etti. François Bernier adlı bir doktor da (1620-1688) Suriye, Mısır ve Hindistan'ın toplum ve ekonomik yapısı hakkında daha açık ve derin gözlemler yaparak ülkesine döndü. Adam Olearius (1603-1671), Holstein'den bir ticaret heyetiyle doğuya gitti ve sadece 1633-1635 ve 1635-1639 yıllarını içine alan dönemdeki İran'ı *Muscovitische und Persische Reyse* adlı eserinde tasvir etmekle kalmadı, aynı zamanda ilk defa Fars edebiyatının bazı önemli eserlerini de Almanca'ya tercüme etti. Daha sonra Jean-Baptiste Tavernier ve Jean (Sir John) Chardin İran'a yaptıkları seyahatleri ve tecrübeleri hakkında çok yönlü bilgiler verdiler ve hatta Chardin 1660'lı ve 1670'li yıllarda İran Şahının saray kuyumcusu olarak çalışmıştı.

3. İslam Araştırmalarının Başlaması.

Türkiye ve diğer İslam ülkeleriyle ilgili seyahat hatıraları, siyasilerin yazdıkları eserler ve bazı pratik el kitapları, döneminin ilgisini tatmin etmişti. Bu ilgi önyargılı bilgiden daha çok Avrupalıların şahsi imajı ve şahsi tenkitlerini ortaya koymuştu. Diğer taraftan İslam dininin, onun dilleri ve edebiyatlarının ilmi bir anlamda araştırılması, yani ilahiyat ve Sami dilinin çerçevesinde yapılan çalışmalar sadece Kuran-ı Kerim ve Arap dili ile sınırlı kaldı. Avrupa'da ortaya çıkan dinde reform hareketleri, dikkatleri İncil metni üzerindeki çalışmalara ve özellikle onun Doğu nüshalarına çekti; araştırmacılar kısa bir süre sonra İbranice Tevrat'taki akraba Sami köklerinin daha iyi bir açıklamasını yapmak için Arap dili üzerindeki çalışmaların değerini takdir etmeye ve hatta daha sonra da bunu mübalağa etmeye başladılar. Bunlar arasında İngiltere'de Arapça ile ilgili çalışmaları başlatan Cambridge'deki Thomas Bedwell (1563-1632) bulunmaktaydı. Oxford'da ilk defa Arapça kürsüsünü kuran Edward Pocock (1604-1691) da bir Hristiyan ilahiyatçısı olarak Arabistan'ın İslam öncesi dönemdeki tarihini ve İslamiyet'in iman ve itikat konularını 1650 yılında *Specimen Historiae Arabum* adlı eserinde daha anlaşılır bir şekilde sundu ve Hristiyan bir yazar tarafından derlenen, yani Barhebraeus'un (1663) kısa *History of the*

Dynasties adlı Arapça-Latince nüshası o dönemde Moğol işgaline kadar dönemdeki Arap tarihinin mükemmel bir tarihini sunan az sayıdaki eserlerden biri idi. Bu eser aynı zamanda en iyi Arap tarihçilerden alınan ilim ve edebiyat alanlarındaki daha geniş bilgi sundu.

XVII. yüzyılın sonuna doğru Osmanlıların gücü belirgin bir şekilde azalmaya başladı. 1683'te Viyana'ya yapılan kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmış ve Avrupa İslamiyet'e daha sakin bir şekilde karşı koymaya başlamıştı. Aynı zamanda Avrupa'da ortaya çıkan Aydınlanma dönemi, Doğu dünyasıyla dini olmayan bir çalışmaya yol açmıştı. Asya ile ilgili genel bir meraklılık ilmi çalışmaları da teşvik etti. Bartholome d'herbelet (1625-1695), "Bibliothèque Orientale" için Arapça, Farsça ve Türkçe kroniklerden bilgi topladı ve bu 1697'de yayımlandı. İslam ülkelerinin tarihi ve kültürleri hakkında ve müslüman müelliflerle ve onların edebi eserleriyle ilgili ilk ansiklopedi türündeki bir eser olarak bu çalışma, şarkiyat çalışmalarında bir kilometre taşı niteliğinde idi. 20 yıl sonra Antoine Galland'ın yazdığı *The Tales of the 1001 Nights* adlı eseri piyasaya çıktı ve kısa bir süre sonra Fransızca'dan İngilizce'ye ve Almanca'ya tercüme edildi ve o dönemde Avrupa'da en çok satan kitap rekorunu kırdı. Arap edebiyatı dalındaki hiçbir eser bu kadar derin ve keskin bir biçimde Doğu'nun imajını Batı'da yansıtmamıştı; bu tarafsız ve makul bir görüşün yararına değildi. Fakat Aydınlanma çağı Kuran'ın ve Hz. Muhammed'in daha tarafsız bir şekilde yorumlanması gerektiğini düşündü ve gerçekten onu saygı ile andı. Utrecht'li müsteşrik Adrianus Relandus, *De Religione Mohammedica* (1705) adlı eserinde eski hataları gidermeye çalıştı ve George Sale (1734) tarafından yapılan Kuran'ın İngilizce tercümesi de vahye dayanan İslâmî bir kitapla ilgili çalışmaları yeni bir temele oturttu. Ancak, bu yöndeki çeşitli çabalar için filolojik bir temel yaratan kişi baştaki bölümle başladığımız ve İslam tarihini övgüyle anlatan Johann Jacob Reiske (1716-1774) idi. Leiden'deki hocası Albert Schultens, İncil'in tefsiri için Arapça çalışmasını kullanmayı çok arzu etmekteydi. Reiske, Sami köklerin etimolojisini araştırmayı boşuna bir meslek olarak niteledi; kendisi Leiden'deki Arapça el yazmaları ihtiva eden kütüphaneden faydalandı ve Arap filolojisi için yeni kapılar açmak ve onu gerçekten bağımsız bir ilmi disiplin olarak kurmak gayesiyle uzun yıllar Hollanda'da bulundu. Eğer onun şanssızlığı serbest düşünen bir düşünür olarak imajı itimatlılığına hayatı boyunca engel olmasaydı ve Leipzig Üniversitesi'nde bir kürsüye atanmamış olsaydı, daha büyük şeyler başarabilirdi. Arap şiiri, atasözleri, tıp ve eski para ve sikkelerle ve müslüman tarihçilerle ilgili çeşitli eserleri hakkettikleri yeri alamadan kaldılar. Latince

tercümesini yaptığı Ebu'l-Fida'nın tarihi hiçbir alıcı bulmadı ve böylece sadece birinci cildi yayımlanabildi. Evrensel tarihin bir numunesi olarak İslam tarihini yorumlaması, döneminin çok üstünde idi. Dolayısıyla şarkiyatçılığın ve bilim adamlığının tarihi onun hatırasını "Arap edebiyatının şehidi" olan bir kişi olarak muhafaza etmektedir. Eğer Fransız Devrimi dünyanın yüzünü ve ilimcilik ruhunu değiştirmemiş olsaydı, İslamiyet ve Arap çalışmaları aynı seviyede devam etmiş olacaktı.

Bu arada dönemin diğer iki araştırmacısı da farklı bir şekilde İslâmî Doğu hakkındaki bilgilerimizi zenginleştirdi. Birincisi, Danimarka kralı tarafından finanse edilen ve Arabistan'a şanssız bir seferin üyesi olan Carsten Niebuhr (1733-1815) idi. O, buraya yaptığı başarısız ortak seyahatten sonra 1761-1767 yılları arasında Güney İran, Irak, Filistin ve Anadolu'ya çeşitli seyahatler yaptı ve gördüklerinin değerli bir tasvirini sundu. İkincisi, Fransız François Volney de 1783-1786 yılları arasında Mısır ve Suriye'de kaldı ve Osmanlı hakimiyeti altındaki Arap dünyasının toplum ve ekonomik yapısını gözlemledi. Ekonomik ve toplum yapısının çöküşünün Doğu despotizmi ve İslâmî fanatizmin neticesinde meydana geldiğini teşhis eden görüşü, uzun süre Avrupalı tarihçilerin yargısını biçimlendirdi.

4.Oryantal Filolojinin Yükselişi.

"Oryantalist" kelimesi ilk defa İngiltere'de 1779 yılında Edward Pocock'la ilgili bir deneme yazısı yazıldığı zaman ortaya çıkmıştır. Fransa'da ise 1791 yılında "orientaliste" kelimesi görülmeye başlandı. 1838 yılında da "orientalisme" kelimesi *Dictionnaire de l'Academie Française* adlı sözlükte bir madde başı olarak yer aldı. Başlangıçta bu terim, hem Yakındoğu'yu hem de Uzakdoğu'yu içine alan tüm Doğu ile ilgili çalışmalar için kullanılmıştır. 1795 yılında Paris'te *Ecole Speciale des Langues Orientales Vivantes* adlı bir şarkiyat merkezinin kurulması, daha çok ekonomik ve diplomatik alanlardaki ihtiyacı karşılamaya yönelikti. Ortadoğu'nun dilleri fevkalade önemli idi; Arapça, Farsça ve Türkçe profesörlük seviyesindeki kürsülerle temsil edilmekteydi. Böylece, bir akademik disiplin olarak kelimenin tam anlamıyla şarkiyat çalışmaları kurulmuş oldu. XIX. Yüzyılın başlarında yetişen tüm Avrupalı şarkiyatçı ilim adamları ya Paris'teki bu merkezde Silvestre de Sacy'nin (1758-1838) gözetiminde ya da onun liderliğini yaptığı bu merkezin etkisi altında kalmıştı. De Sacy'nin Arapça grameri ve Arapça okuma parçaları, Arap ve Fars asıllı tarihçilerin ve edebiyatçıların kitabî baskıları önemli kilometre taşları idi. Burası, geniş bir ilgi alanıyla tüm Avrupa ülkelerinden gelen öğrenciler üzerinde derin tesirler bıraktı. Bunlar

arasında Almanya'dan Wilhelm Freytag, Gustav Flügel, Heinrich Leberecht Fleischer ve diğerleri, İsveç'ten Carl Johan Tornberg, İspanya'dan Don Pascual de Gayangos, İrlanda'dan William MacGuckin de Slane gibileri bulunmaktaydı.

Avusturya'nın Balkanlar'da, İngiltere'nin de Hindistan'daki menfaatleri bu ülkelerdeki Türk ve İran çalışmalarını teşvik etti. 1784 yılında William Jones Hindistan'ın Kalküta şehrinde *Asiatic Society of Bengal* adlı cemiyeti kurdu ve bu merkez sadece İndoloji sahasında değil, aynı zamanda Hindistan'ın İslam kültürü alanındaki çalışmaları da teşvik etti. Fort William Koleji'nde de 1800 ile 1854 yılları arasında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin elemanları mahalli dillerde eğitim gördü ve mahalli öğretmenler gramer kitapları ve okuma parçaları hazırladılar. Diplomat Sir John Malcolm, 1815'te kısmen Farsça orijinal kaynaklara dayanan *History of Persia* adlı muhtevalı eserini yayımladı ve bu eser sadece tarihi menfaatler açısından değil aynı zamanda İngiliz-Hint siyaseti ve ticareti hakkında da ihtiyacı karşıladı.

Çok yönlü Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856), 1809 ve 1818 yılları arasında Viyana'da *Fund Gruben des Oriens* adlı ilmi mecmuayı yayımladı. İslâmî edebiyat alanında amatör bir dilci olarak 1754 yılında Maria Theresa tarafından kurulan Viyana Oryantal Akademisi'nde Türkçe ve Farsça tahsil etmiş ve Doğu'da da Arapça öğrenmişti. Daha çok kendi yazılarıyla dolu olan dergisinde, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yaşayan ilim adamlarıyla işbirliği yaparak İslâmî edebiyatın keşfedilmeyen zenginliklerinden çeşitli parçalar ve konular yayımladı. Bugün onun eseri büyüklüğünden çok filolojik özelliği bakımından değerlidir; fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi ve hükümet sisteminin iyi bir şekilde değerlendirilmesi hala çok önemli değeri haizdir ve onun etkisi toplumun geniş kesimlerine Doğu'nun yeni bir imajını verdi. Goethe, Hafız'ı Hammer'in tercümesinden okumuştur: West-östlicher Divan adlı eserin "Notes and Discussions" başlıklı makalesinde "benim kitabımın her bir parçası, bu değerli insana ne kadar borçlu olduğumu gösterir." demektedir (Hamburg baskısı, c.II, s.253). Buna rağmen, ona karşı tenkidi bir uzaklık koydu. Piskopos Heinrich Friedrich von Diez'in (1784-1791) İstanbul'daki Prusya maslahatgüzarı ve Goethe'nin Doğu ile karşılaşması için diğer ilham kaynaklarının yaptığı gibi.

Almanya'da romantizm akımı, "insanoğlunun dilinin yapısındaki farklılıklarda", "dilinin milli özelliğinde" (Wilhelm von Humboldt) ve Doğu şiirinin belirli dış ve iç şekillerinde büyük bir ilgi uyandırdı. Friedrich Rückert (1788-1866) – ki bu Hammer-

Purgstall'dan Farsça öğrendi ve önce Erlangen'de, daha sonra da Berlin'de Doğu Dilleri Profesörü olarak hizmet etti. Ortadoğu ve Uzakdoğu'dan gelen büyük edebi eserlerin tercümeleriyle – ki bunlar bugün bile eşsizdirler – romantizmin ruhunu ve özelliğini yarattı. Bunlar arasında orijinal konuşma sanatı gücünü yansıtmak için Kuran'ın ilk tercümesi bulunmaktadır.

Şarkiyat alanında çalışan uzmanların giderek sayısının artması, birlik fikrini teşvik etti. 1821'de Paris'te *Societe Asiatique* kuruldu ve De Sacy bu cemiyetin ilk başkanı idi. Bunu 1834'te *Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1842'de *American Oriental Society* ve 1845'te de *Deutsche Morgenlandische Gesellschaft* adlı ilim cemiyetlerinin kurulmaları takip etti. Bugün de olduğu gibi tüm bu cemiyetler, geniş anlamda eski Doğu'yu, İslam dünyasını, Hindistan'ı ve Doğu Asya'yı içine alacak şekilde Doğu'nun kültürleri ve dilleri üzerinde çalışmaları desteklemektedirler. Yayınları, Doğu hakkında bilgi edinmenin açıkça ilim adamlığının uluslararası bir şubesi olduğunu göstermektedir.

5. “Tarihsellik” ve Kaynakların Meydana Çıkarılması.

Romantizm akımı, dünya edebiyatının çeşitliliğine ve özelliklerine yeni bir yaklaşım getirmişti. Bu akım, aynı zamanda tarihin de layık olduğu bir tarzda ilerlemesini öngören yeni bir yaklaşımı da beraberinde getirdi. 1854 yılında Leopold von Ranke şöyle yazmaktaydı: “Her dönem Tanrıya aittir, onun değeri ondan çıkan sonuçlara hiçbir zaman bağlı değildir, fakat onun varlığında yatar.”⁶

Geçmişin olaylarını, şahsiyetlerini ve dönemlerini onların eşsizliğinde, çeşitliliğinde ve zenginliğinde yakalamak ve onların aynı eş değere sahip olduğunu şuurlu bir yaklaşımla takdir etmektir – ki bu XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren müslüman tarihçilerin de hedefi. Bunlar geniş bir şekilde bilinen kaynaklarla ilgilendiler ve yenilerini gün yüzüne çıkardılar. İşte bu tarihi ve tenkidi araştırmanın ortaya çıkmasıyla ki, İslamiyet ve onun tarihi ile ilgili çalışmaları o güne kadar hapseden uygulamadaki zorlamalar ve teorik değerlendirmelerden kurtulmuştur. O dönemden bu yana metotlar daha belirgin hale gelmiştir. Görüş alanı daha da genişlemiştir. Aynı zamanda Relativizmin uyanışı ve çağdaş objektif ilmi yaklaşım daha

⁶ Leopold von Ranke, *Über die Epochen der neueren Geschichte*, yeni baskısı: Darmstadt 1954, s.8.

da belirgin hale geldi. Hatta bugün bile İslâmî araştırmalar tarihçiliğin koyduğu görev ve usullerle yapılmaktadır. Tarihi bağlantıların ve kaynakların emin ve sağlam yorumunu yapmak ve bir çerçeve kurmak için bilgileri ve gerçekleri toplama, düzenleme ve değerlendirme yapma aşamaları gerekmektedir.

Bu bağlamda Raşid halifeler dönemi üzerinde ilk genel eser, Gustau Weil tarafından yazıldı (*Geschichte der Chalifen*, 1850-1851; *Geschichte des Abbasidenchalifates in Egypten*, 1860-1862). Hatta bugün bile Hadise dayalı kaynaklara baş vurarak olayları muhtevalı bir şekilde sunan benzer bir çalışma yoktur. Gerçek şudur ki, Weil kendisinin ulaşabileceği kronikleri vermekle sınırlayabilirdi. Hz. Muhammed ile ilgili biyografisi (1843), Avusturyalı Aloys Sprenger'in daha muhtevalı eseriyle devam ettirildi (İngilizcesi 1851, Almancası 1861-1865). Sprenger tüm dini ve tarihi teşhisin zayıflığına rağmen, (O, Hz. Muhammed'i isteri hastalığına tutulmuş bir kişi olarak tanımlamıştır) ilk defa nükteli bir sonuçla eserini çok sayıda Hadisten faydalanarak yazmıştır. Sprenger gibi, İskoçyalı William Muir de Hindistan'da çalışmış, Sprenger'in ortaya çıkardığı kaynaklara dayanarak Hz. Peygamber'in bir biyografisini İngiliz komuoyuna benzer bir üslupla sunmuştur (1856-1861). Muir'in yazdığı *The History of the Caliphs* (1883) esas itibariyle Weil'in eserine dayanmaktadır. Weil de ayrıca *Historisch-Kritische Einleitung in den Koran* (1844) adlı bir eser daha yazmıştır; ancak her şeyden önemlisi Theodar Nöldeke'nin (1860) *Geschichte des Qorans* adlı eseridir ki, bu bugün bile standart bir eser olarak görülmektedir ve Friedrich Schwally (1909-1919) tarafından geniş ölçüde yeniden gözden geçirilmiş ve yazılmıştır. Aynı dönemlerde, Viyanalı ilim adamı Alfred von Kremer, Doğu'ya birçok seyahatlerde bulunduktan sonra, *Geschichte der Herrschenden Ideen des Islams* (1868) ve *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (1875-1877) adlı eserlerini yazdı ve sonuncusu Ortaçağ İslam kültürünün akli ve kaynak bakımından eşsiz bir hülasasıdır.

Bunlar gibi ilk ve genel değerlendirmeler için temel teşkil eden bu kronikler, XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren basılmış ve matbu olarak herkes tarafından bulunabilir hale gelmiştir. Ferdinand Wüstenfeld, İbn Hişam'ın Hz. Muhammed ile ilgili klasik biyografisini, Mekke'nin Arapça kroniklerini, nesep ve biyografi sözcükleri, coğrafya ansiklopedilerini yayımladı (1808-1899).

İsveçli Carl Johan Tornberg de, İbnü'l-Esir'in tarihini neşretti; Hollandalı Reinhart Dozy İslâmî Batının tarihçilerini yayımladı. Bunu kaynakların tenkidli bir çalışması ve muhtevalı bir değerlendirmesi takip etti. Michele Amari (1806-1889) kendi vatanı olan Sicilya ile

ilgili Arapça tarihi kaynakları yayımladı; Paris'te Adrien Barbier de Meynard, Abel Pavet de Courteille ile beraber Mesudi'nin muhtevalı hanedanlık, kültürel ve tabii tarihini yayımladı (1861-1877); Michael Jan de Goeje, Leiden'de Hollandalı, Alman ve İtalyan Arabistler ile işbirliği yaparak Taberi'nin muazzam eserini yayımladı (1879-1901) – ki bu eser ilk üç asırdaki İslam tarihi için temel bir kaynaktır - ; kısa bir süre sonra 1887'de Berlin'de kurulan *Seminar für Orientalische Sprachen*'ın direktörü olan Eduard Sachau, İbn Sad'ın *Tabakat* adlı eserini yayımladı. Bu eser, Hz. Muhammed'in ashâbı ve ilk dönemde müslüman olanların hayat hikayelerini konu almaktadır. Yayımlanan bu eserlerin çoğu, henüz başka bir nüsha ile değiştirilmedi veya başka biri onların yerine geçemedi ve birçokları ya izinsiz ya da izin alınarak Arap dünyasında yeniden basıldılar.

Aynı zamanda kaynakların tenkidli bir analizi de böylece başlamış oldu. Editörler ve yayıma hazırlayanlar çok önemli bir işi gerçekleştirdiler. Julius Wellhausen, Kitab-ı Mukaddes'te Tevrat'ın ilk beş kitabı olan Pentateuch ile ilgili tenkidî çalışmasında kullandığı metotları ilk dönem Arap tarihçileri için de uyguladı ve sonuçlarını *Skizzen und Vorerbeiten* (1884-1899) adlı klasik eserinde, *Die Religiös-Politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (1901) ve *Das Arabische Reich und Sein Sturz* (1902) adlı çok önemli eserlerinde kullandı. İtalya'da Leone Caetani, *Annali dell Islam* (1905-1927) adlı gösterişli eserinde ve aynı dönemlerde yayımlanan (1913-1922) *Chronographia Islamica* adlı eserinde İslamiyet'in ilk bir ve bir buçuk asırlık tarihinin kaynaklarını o dönemde mümkün olan tüm kaynakları kullanarak hazırladı. Tarihi araştırmaların yardımcı disiplinleri olan arkeoloji, epigrafi ve paleografi gibi disiplinlerden de yüzyılın başlarından itibaren sistematik bir şekilde faydalanıldı. 1875 ve 1891 yılları arasında Stanley Lane-Poole, Britanya Müzesi'nde bulunan Doğunun para ve sikke koleksiyonlarıyla ilgili 10 ciltlik bir katalog yayımladı. Bunları kullanarak da müslüman hanedanlıkların bir kronolojik listesini hazırladı. Rus ilim adamı Vasilij Vladimirovich Bartold (Wilhelm Berthold (1869-1930), Arabist Viktor Rosen'in talebesidir) numizmatik (para bilimi) ve edebi kaynakların yardımıyla Orta Asya tarihi ve Türk topluluklarının tarihi üzerinde çalıştı. Viyana'da Joseph von Karabacek (1845-1918), Archduke Rainer'in önemli koleksiyonunun yardımıyla papiroloji (kağıt ilmi) ve Arapça numizmatik ilmini geliştirdi. Arap epigrafi ilminin kurucusu Cenova'lı Max van Berchem (1863-1921) idi. *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum* adlı heybetli eseri, o dönemdeki mevcut Anadolu, Suriye, Kudüs ve Kahire'de bulunan Arapça kitabelerin önemli bir bölümünü ihtiva etmektedir. 1894 yılından bu yana yayımlanan bu eser, onun ölümünden sonra kendisi ve diğer

arkadaşları tarafından toplanan kaynaklar üzerinde devam etti. Fakat bu eser henüz tamamlanmış değildir. Bunun üzerinde çalışanlar arasında, sanat tarihi alanında faal olarak çalışan Josef Strzygowski ve İslami arkeolojinin önde gelen savunucularından Ernst Herzfeld bulunmaktadır. Sonuncusu, Friedrich Sarre ile birlikte Irak'a yaptığı araştırma gezilerinden çok önemli kaynakları ortaya çıkarmıştır ve her şeyden önemlisi Samarra şehrindeki Abbasi sarayının kazı çalışmalarından çok önemli kaynakları ortaya çıkarmıştır (1911-1914). Alois Musil de, 1895 ve 1915 tarihleri arasında Doğu Suriye, Kuzey Arabistan ve Mezopotamya'da çeşitli ve uzun süreli araştırma gezileri yapmıştır. O, mükemmel freskleriyle meşhur olan Emevîler'in Kusay-ı Amra köşkünü ortaya çıkarmıştır ve hazırladığı bir dizi topografya seyahat raporlarında tarihsel coğrafya ile ilgili bilgilerimizin temelini ve Arap steplerinin etnografyasını kurmuştur (Rwala Bedevî kabilesinin bir yıl süren göç olayını başından sonuna kadar izlemiştir).

Bu dönemde Avrupa'da bulunan koleksiyonların el yazma kataloglarında bilinen Arapça edebi ve şarkiyat eserlerin sayısı ile XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren basılan Doğu eserlerinin sayısında hızlı bir şekilde artış oldu. Bunların düzenlenmesi ve değerlendirmesi hala tamamlanmış değildir; hatta bugün bile Doğu'daki kütüphanelerde muhafaza edilen tüm eserler henüz tam olarak araştırmaya açık değildir veya düzgün bir şekilde kataloglanmamıştır. Arapça bibliyografyanın en önemli aracı, Carl Brockelmann tarafından henüz 27 yaşında iken 1895 yılından itibaren yayımlanmaya başlanan *Geschichte der Arabischen Litteratur*'dur. (Nispeten satışı daha çok olacak olan yazarın diğer bir eserini, yani İbn Kuteybe'nin *Uyûnü'l-ahbâr* adlı eserini yayımladıktan sonra onun yayımlanmasını sağlayacaktı. Ancak, Fulber adlı yayınevi daha sonra sözünde durmamıştır. Daha sonra yazar ek ciltler hazırlayarak bunu genişletti ve 1937 ve 1942 yılları arasında yayımladı. Daha önceki eserlerin en önemlisi Wilhelm Ahlwardt tarafından yazılan Berlin İmparatorluk Kütüphanesi'ndeki (bugünkü Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz) el yazmaların örnek katalogudur. Edward Granville Browne, *A Literary History of Persia* (1902-1924) adlı eseriyle İran'ın İslam tarihi bağlamında Fars edebiyatının genel bir değerlendirmesini sunmuştur. Ayrıca o, İran'da geçirdiği bir yıllık araştırma gezisinin büyüleyici bir değerlendirmesini de yazmıştır (*A Year Amongst the Persians*, 1893). Farsça eserler üzerinde Brockelmann'inkine benzer bir çalışma 1927 yılında Charles Ambrose Storey tarafından başlatılmıştır.

6. İlmî Araştırma Alanı Olarak İslamiyet.

Tarih alanındaki araştırmaların yanı sıra İşlam dini ile ilgili çalışmalar da mşstakil bir disiplin olarak kurulmuştur. Herkesten önce bu alanda Macaristan'lı Ignaz Goldziher (1850-1921) zikredilmeye değerdir. *Muhammedanische Studien* (1889-1890) adlı eserinde ve diğer bir çok monografi ve kitaplarında tenkidi tarihçiliğin metotlarını İşlam dinine de uygulamaya çalışmıştır ve bu dini, kşltşrel tarihin bir fenomenini olarak grmşştşr. Bu gelişme esas itibariyle dini fikirlerden ilham alınmıştır.⁷ Doğu tecrşbesi diğer ilim adamlarına tarihi bağlamı çerçevesinde ağdaş İşlam'ı çalışmaya sevk etmiştir. Hollandalı Christian Snouck Hurgronje (1857-1936) de Goeje'nin bir talebesi olarak şahsi tecrşbelerine göre Mekke şehrini tasvir etmiştir (1888-1889) ve aynı zamanda Cava ve Sumatra'da bir smşrge idarecisi olarak çalışmıştır. İlk defa mşslşman Endonezya toplumu ve tarihinin bir portresini çıkar mıştır. Benzer şslupla, Fransız mşsteşrikler Kuzey Afrika'daki Fransız smşrge kolonileri şzerinde yapılan araştırmalara katkıda bulundular. Louis Massignon (1883-1962) Fas ile ilgili bir coğrafya eseriyle başladı. Fakat kısa bir sşre sonra sınırlı bir coğrafya çerçevesinin otesine açtı. Goldziher'in Ortodoks Yahudiliği gibi, İşlam hakkındaki çalışması için bu temel ve başlangıç noktası oluşturdu. Böylece, Massignon'nun Katolik Hristiyanlığı sayesinde ki, İřlāmī hayat tarzının ve tasavvufun derin bir değerlendirmesini yapabildi. 1909 yılında mutasavvıf Hallac hakkında onun ilk önemli araştırması yayımlandı. Dini fenomenin yorumlanmasında bağımsız bir yaklaşım sergileyen Massingnon'un İşlamiyet ve Hristiyanlığın kutsal tarihi arasında çizdiği paralellikleri tenkit edildi. (zellikle Hz. İşa, Hallac, Meryem ve Fatıma'nın duyguları). Fakat o, İřlāmī araştırmaları tarihi yaklaşımın otesine taşıdı. Yeni ufuklar İşkoyalı Duncan Black Macdonald tarafından da açıldı. Bu da, 1892'den itibaren Hartford'ta *Theological Seminer*'de çalıştı ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Arap çalışmalarının ve İřlāmī ilimlerdeki çalışmaların ilk temsilcisi idi. İşlam ilahiyatı şzerindeki eserlerinde din psikolojisinin metotlarını kullandı. Berlin'deki *Seminar fşr Orientalische Sprachen*'da Richard Hartmann 1887'den itibaren İşlamiyet'in hukuk, hşkşmet ve toplum yapısını analiz etmek için sosyolojinin metotlarını kullanarak benzer bir eser yazdı. (O dönemde hala gşvensizlikle grşlen Auguste Comte ve Max Weber takip ederek). En sonunda Hamburg'taki Yakındoğu'nun tarihi ve kşltşründe ilk uzman olan Carl Heinrich Becker İřlāmī doğunun Batının tarih alanı dışında bırakılmasına şiddetle karşı ık mış ve Ernst Troeltsch'e karşı bir vasıta olarak İşlamiyet'in Avrupa ve Asya arasındaki rolşnşn olduğunu ilan etmiştir. O, hem İşlamiyet'in hem de

⁷ J. Fuck, A.g.e., s.226.

Avrupa'nın klasik mirası bünyesinde asimile ettiğini savunmuştur. İlmî ve kültürel faaliyetlerin tüm alanlarında İslam ve Avrupa arasında sürekli bir alışverişin olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca o, İslamiyet'in ekonomik faaliyetlere tamamen karşı olduğu ve öz itibarıyla İslamiyet'in fatalistik (kaderci) bir din olduğu yönündeki değerlendirmelerin de yanlış olduğunu söylemiştir. Böylece, uzun zamandan beri geçerliliğini koruyan İslam hakkındaki ön yargıları atmıştır.

Eski metinlerden ve yeni yapılan çalışmalardan yenice elde edilen bilgiler, bakış açısı ve fikirlerin hepsi Batılı müsteşriklerin ilk ortak çalışmalarında toplanan *Encyclopaedia of Islam: a Geographical, Ethnographical and Biographical Dictionary of the Mohammadan Peoples* adlı ansiklopedidir. 1894'te Cenova Müsteşrikler Kongresi'nde alınan bir karara göre Goldziher, de Goeje ve Karabacek tarafından hazırlanmıştır. 1908 tarihinden itibaren Leiden'de Almanca, Fransızca ve İngilizce olarak yayımlanmaya başlanmıştır; 30 yılı aşkın bir sürede ve yüzlerce ilim adamının ortak katkıları neticesinde son ek cildinin çıktığı 1938'de tamamlanmıştır.

7. Doğuda ve Batıda İslam Araştırmaları: Karşılaşma ve Çatışma.

İlmî bir araştırma alanı olarak İslamiyet XIX. Yüzyılın sonundan itibaren Avrupa ve Amerika'da İslamiyet'le ilgili çalışmalar tanınmış bir disiplin olarak ortaya çıkmaya başladı ve üniversitelerde kürsüler kurularak, üniversite enstitüleri oluşturularak bağımsız bir ilmî statü kazandı ve bu araştırmalar kurulan ilmî cemiyetlerin yayınlarıyla ve mecmualarıyla kendisini ifade etme imkanı buldu; ayrıca, Arapça, Farsça ve Türkçe çalışmaları alanlarında uzmanlaştı. İslam ülkelerinde de İslâmî araştırmalar sadece hukuk ve ilahiyat dallarındaki çalışmalarla değil, aynı zamanda Batı anlayışı çerçevesinde ilmî araştırmalar yapılmaya başlandı. Bu gelişme milli bağımsızlık hareketleri neticesinde ve Avrupa ilim çevrelerin öğrencileri olan siyasetçilerin ve ilim adamlarının destekleri neticesinde oldu.

Çağdaş Mısır edebiyatının büyük önderlerinden olan romancı, edebiyat tenkitçisi, kültürel milliyetçiliğin savunucusu ve Batıya açık ve liberal görüşlü ve Avrupa ile manevî ve ilmî ilişkilerin şampiyonu bir kişi olan Taha Hüseyin, Avrupalı öğretmenler ve Arap öğrenciler arasındaki ilmî temasların ilk safhası hakkında şunları yazmıştır: Şahsi hatıralarında, 1908 yılında kurulan Kahire Üniversitesinin öğrencileri üzerinde bazı önemli Avrupalı Arabistlerin derslerinin bıraktığı izleri

tasvir etmiştir. O zamana kadar Ezher Camisi'nin meşhur ilahiyat kolejinde bir öğrenci idi ve onun ilmi kısırlığı tarafından köreltilmişti. O, bu yeni öğretim metodunun stili ve muhtevasından çok hoşnut olmuştu. Burada Mısırlı profesörler sadece gramer, hukuk, ilahiyat sahasında eski müfredat programında yer alan geleneksel eğitim-öğretim metinlerini okumadılar; aynı zamanda daha geniş bir evrensel bilgi ve tarihi kaynakların manzarasını açtılar. O, şöyle der:

“Yeni gelen Profesörler onu tamamen büyüledi [Yazar, kendi otobiyografisini üçüncü şahıs olarak sunmaktadır] ve onları çok beğendi. Bunlar arasında Emevi edebiyat tarihi üzerine Arapça dersler veren İtalyan oryantalist Profosör Carlo Nallino vardı. [Daha doğrusu 1908-1909 yılları arasında Arap astronomisi üzerine ve 1909-1910 yılları arasında da Emevi dönemine kadar eski Arap edebiyatı üzerinde dersler vermişti]. Ayrıca, Profesör [David] Santillana da vardı; o da İslam felsefesi tarihi, özellikle [Yunanca-Arapça] tercümelerin tarihi hakkında derslerde büyüleyici Tunus şivesiyle Arapça konuşmaktaydı. Eski Doğunun tarihi üzerine Arapça dersler veren Profesör [Gerardo] Meloni de daha önce Mısır'da hiçbir profesörün tartışmadığı şeyleri öğrencilerine anlatmaktaydı. O, Babil ve Asur tarihlerine ilgi duymuştu; o, çivi yazısı hakkında bir şeyler anlatmakta ve Hamburabi kanunlarını tartışmaktaydı. O [genç adam], onların anlatımlarında hiçbir karmaşıklık ve anlama zorluğu çekmedi. Onun için derslerin sonunun gelmesinden daha mutsuz bir şey yoktu ve bir sonraki dersin gelmesini özlemektedir. Alman Profesör [Enno] Littmann da vardı. O da esas itibarıyla Sami diller ve onların Arapça ile münasebetleri hakkında dersler vermişti ve hatta bu dillerin bazılarını öğretmeye başlamıştı. Eğer günün geriye kalanını ve akşamları Ezher'deki ve Darü'l-Ulûm'daki arkadaşlarıyla ve Hukuk Fakültesi'ndeki öğrencilerle geçirmemiş olsaydı, genç adam ilk dönem hayatından tamamen kopacaktı. [Darü'l-Ulûm eğitim kurumu, Ezher mezunlarına modern bilimleri öğretmekteydi]”

Ancak bu övgü ve cazibeyle birlikte, onun intibalarında tahkir ve şaşkınlık da vardır; belirli Mısırlı profesörlerin yanı sıra yabancı profesörler de alay konusu olmuşlardır:

“Yabancı profesörler bir eğlence kaynağıydılar ve bir alay konusu olmaktaydılar. Özellikle yabancı profesörlerin Arapçaları, öğrencileri güldürmekteydi; ve öğrencilerden bazıları şu veya bu İtalyan veya Alman profesörün konuştuğu Arapçayı taklit etmek için dillerini döndürmeye çalışmaktaydılar. Genç adam, öğrencilerin İtalyan Profesör Nallino'nun dersini boykot etmeye karar verdikleri günü hiçbir zaman unutmamıştır. Çünkü İtalya, [29.9.1911 tarihinde] Türkiye'ye savaş ilan etmiş ve savaş gemilerini Tripoli'ye

göndermişti. Öğrencilerin hepsi sınıfta hazır bulunmaya karar verdiler; ancak Profösör gelip kürsüsüne oturduktan sonra hep birlikte sınıfı terk ettiler ve onu yalnız bıraktılar. Gerçekten tam böyle olmuştu; öğrenciler öğretmeni sınıfta yalnız bırakmışlardı ve sonra sınıfın dışında ayakta durdular ve onun nasıl tepki vereceğini görmek için orada beklediler. Profösör sınıfta biraz bekledi ve daha sonra dışarı çıktı ve öğrencilerine dönerek onlara saf klasik Arapça’da kendine has şivesiyle şunu söyledi: “Sizler, karısına inat için kendisini iğdiş eden bir adam gibisiniz !” Ok hedefini bulmuştu ve mesaj eve ulaşmıştı. O günden sonra hiçbir üniversite öğrencisi, dersleri boykot etmedi.”⁸

O dönemlerde Doğuda bilgiye duyulan içten açlık ve Avrupa ilimciliğinin muhteşem yeniliğine karşı gösterilen heyecan, bugün artık geçmişte kalmıştır. Ancak, genç müslüman entelektüellerin gelenekten şuurulu uzaklaşması, Avrupa modeline göre laikleşme vasıtasıyla ilerleme ümidi ve İslami geçmişi yeni bir ilmi gözlem vasıtasıyla milli tarzda ifade etme arayışı, Doğudaki filolojik ve tarihi araştırmalardaki çabalara temel oluşturdu. Taha Hüseyin gibi – ki o daha sonra tahsiline Fransa’da devam etmiştir – Mısır’dan ve diğer İslam ülkelerinden yetişen birçok iyi yazar ve bilim adamı, Avrupa ve Amerikan üniversitelerinde öğrenim görmüşlerdir; daha sonra Arap dünyasındaki akademiler ve üniversiteler de, Batı modelinde edebi ve tarihi araştırma kurumları olarak kurulmuşlardır. Şam’daki Arap Akademisi’nin kurucusu ve 1922’den 1953 yılına kadar ilk başkanı olan Muhammed Kürd Ali – ki o aynı zamanda kendi şehrinde önemli bir tarihçidir – uzun bir konferansında Rönesans’tan itibaren Avrupalılar tarafından yapılan araştırmaların Araplar üzerinde önemli rol oynadığını kabul eder ve şöyle der:

“Bu Rönesans’ın bizler ve bizim dilimiz üzerinde nasıl etki yaptığını şimdi kabul etmeliyiz. Bu şu anlama gelmektedir ki, Arap mirasını uyandırmak için Avrupalılar tarafından gösterilen bu güçlü çabanın, bizleri şahsen nasıl etkileyeceğinin şuurunda olmalıyız ve dolayısıyla bizim kitaplarımızı basanlara teşekkür borçluyuz; ve onlar bizim sevimli dilimize kıymetli çabalarını verdiler ve onlar bizim bilmediğimiz eski atalarımızın kültürü, bizim kendi halkımızın tarihi hakkında derslerde önemli şeyler öğrettiler. Tüm bunları öğrenmemizi, onlara borçluyuz.”⁹

⁸ Taha Hüseyin, *el-Eyyâm*, c.III, Kahire 1973, bölüm 4, s.34; bölüm 6, s.42-43.

⁹ *Mecelletü’l-Mecme el-İlmü’l-Arabî [Journal of the Arap Academy]*, 7, Şam 1927, s.400.

Diğer taraftan Kürd Ali, Belçikalı Cizvit Henri Lammens'in (1862-1937) eseri üzerinde keskin eleştirilerde bulunmuştur. O dönemde Beyrut'ta faal olan Lammens, İslam'ın ilk dönem geleneksel kaynaklarında hiçbir gerçek bilgi bulunmadığını iddia etmişti. Ona karşı yapılan eleştiriler, Avrupa ilimciliğine nasıl karşı konabileceğini göstermesi açısından önemli idi.

Ayrıca, Taha Hüseyin'den yukarıda alıntı yapılan pasajın sonundaki hikaye de bir gerçeği ihtiva etmektedir ve bu gerçek bu gün bile hala geçerliliğini korumaktadır. Yani, bir Arap gibi dilini iyi konuşamayan bir yabancıya duyulan aşağı görme duygusu ve ilim adamlarının da sorumluluk payı bulunan güç elde etme siyasetinin kibirliğine karşı duyulan nefret, işte tüm bunlar Doğu ve Batı arasındaki ilmi karşılaşmayı etkileyen faktörler olmuştur. Hatta bugün bile Avrupalı güçlerin Ortadoğu'da siyasi rollerinin tenkidi, Batıdaki şarkiyat çalışmalarının sömürgeciliğin veya emperyalizmin bir aracı olduğu hükmüne varılmasına sebep olmuştur.

Avrupa'da gelişen tarihî kaynakların tenkidi ile filolojik kitabî metinlerle ilgili ilmi metotları her şeyden önce Avrupa'da İslâmî edebî ve tarihi eserlere uygulandı ve daha sonra da Doğuya geçti. Asimilasyon süreci halihazırda başladı ve hala bugün de devam etmektedir. Böylece, Avrupalılar ve İslam dünyasının ilim adamları arasında verimli bir işbirliği için yol açılmış oldu. Öyle bir işbirliği ki, Doğu bunu daha da ileriye götürebilir ve Avrupa'nın eski ve zengin ilmi geleneğine buna yeni katkılar yapabilir.

Şarkiyat ve İslâmî araştırmalar için bugün daha çok filolojinin mi yoksa sosyolojinin mi daha faydalı olacağı sorusu gündemdedir.¹⁰ Bir çok kitâbî kaynaklara ulaşmak mümkün değilken, filolojik çalışma için hala gereklilik vardır. Tarihi hipotez hakkında yapılan tüm iddialar zayıf kalacaktır. Kaynakları tam olarak kullanamayanlar yarı-pişmiş fikirler ve ermemiş meyvelerle yetinmek zorunda kalacaklardır. Diğer taraftan filolojik doğruluk, öğretmenin yerine orta seviyede bir okuyucunun sınırlı ufkunu kendi ufku olarak benimseten bir tarafsızlığı teşvik eder. Diğer disiplinlerle, özellikle genel tarihi çalışmalar, kültürel coğrafya ve sosyal bilimlerle de temas gereklidir. Böylece, hala çocukluk yaşını yaşayan İslam tarihi günümüzün önemli sorularını cevaplayabilir. Bu, amacına ancak dar görüşlü bürokratların isteklerine boyun eğmezse ve onların ilim adamlarından kısa dönem

¹⁰ Son yıllarda Şarkiyat çalışmalarında Antropolojinin önemi daha fazla ön plana çıkmış ve bu bilim dalının metotları kullanılarak İslam araştırmaları yapılmaktadır. (Ç.N.)

menfaatler üretmelerini istemezlerse ulaşabilir. Bu genç disiplin, Doğudaki ortaklarının şahsi özelliklerine saygıyı korursa ve aynı zamanda ortak tarihi kavramları benimseyen bir toplum ifade ederse ve Avrupa ile İslam dünyası arasındaki tecrübeleri göz önüne alırsa kendi kişiliğini bulabilir.